

8. *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть / М. Грушевський. — К.: Знання, 1991. — 240 с.

9. *Гунчак Т.* Україна: перша половина XX ст.: нариси політичної історії. / Т. Гунчак. — К.: Либідь, 1993. — 288 с.

10. *Медведчук В. В.* Сучасна українська національна ідея і актуальні питання державотворення: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / В. В. Медведчук; Національна Академія внутрішніх справ України. — К., 1997. — 383 с.

11. *Любовець О. М.* Ідейно-політичні процеси в українських партіях у контексті альтернатив революційної доби (1917—1920 рр.): автореф. дис. ... д-ра істор. наук: 07.00.01 / О. М. Любовець; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2006. — 31 с.

12. *Полонська-Василенко Н.* Історія України: у 2-х т. / Н. Полонська-Василенко. — К.: Либідь, 1995. — Т. 2: Від середини XVII ст. до 1923 р. — 608 с.

13. *Махун С.* 1917—1918 роки: Згаслий час Центральної Ради, або «Між двома кріслами» / С. Махун. — Дзеркало тижня. — 2005. — 19 серпня.

1.7. Соціальні умови процесу самовизначення українців у роки революції 1917—1921 рр.

П. В. Сацький

У ході Першої світової війни і революційних подій у Росії 1917 р. склалися соціальні умови, за яких старий політичний устрій Російської імперії не мав можливості продовжувати існування. У різних частинах імперії склалася ситуація, в якій необхідно було формувати новий політичний устрій, але кожний національний край мав свої характерні особливості. Українські губернії мали свої соціальні й національні особливості, які визначалися спробами державного будівництва у революційний період 1917—1921 рр. Процес державного самовизначення українців потребував інституційного забезпечення, яке мало б гарантувати його легітимність і визнання як у рамках територій колишньої Російської імперії, так і на міжнародній арені. Головною соціальною передумовою становлення інституцій, які б забезпечували самовизначення українців у 1917—1921 рр., був процес їх національного самоусвідомлення. Він відбувався в контексті загальноєвропейського процесу формування націй і національних держав. Але українське національне самоусвідомлення

проходило зі значними відмінностями від аналогічних процесів у інших країнах Європи. Основними передумовами відмінностей національного самоусвідомлення українців була першопричина становлення націй і національних держав у Європі, а саме, розвиток капіталістичного способу виробництва і організація соціальних відносин у відповідності із принципами індустріального суспільства.

У даному контексті слід відзначити складну полеміку середини XIX ст. між прихильниками класового підходу до аналізу соціальної еволюції європейського постфеодального суспільства і прихильниками національного підходу. Перший було представлено К. Марксом, М. Бакуніним [1, с. 61] та іншими філософами і публіцистами соціалістичного спрямування. Власне, ними було започатковано концепцію соціального індустріального суспільства, яке рухає і стимулює класова боротьба, що впливає із самого процесу становлення індустріального суспільства. Як відзначали К. Маркс і Ф. Енгельс у «Маніфесті Комуністичної партії», пролетар на відміну від селянина чи капіталіста не має жодної власності і він відірваний від власності на засоби виробництва. Тому принципи експлуатації, які панували в капіталістичному суспільстві XIX ст., цілковито відмінні від тих, які панували за попередніх формацій, зокрема й феодальної, крім того, пролетар був, на думку авторів Маніфесту, політично грамотним [2, с. 35—36]. Другу позицію, яку проводили К. Маркс і Ф. Енгельс, слід вважати слушною, оскільки робітник XIX ст. для виконання своїх обов'язків у виробничому процесі повинен був мати значну професійну підготовку, яку зумовлювала механізація виробничого процесу і наповнення його наукоємними процесами. Крім того, робітники опановували нову, індустріальну, термінологію, яка цілковито змінювала національні мови і діалекти в Європі. Тому на фоні індустріального прогресу в Європі стиралися діалекти, оскільки міста наповнювалися колишніми селянами і ті колишні селяни опановували нову мову, мову індустрії (про цей процес в Україні щодо українців у 1920-ті рр. слушно зауважив Народний комісар освіти УСРР М. Скрипник [3, с. 233]). У контексті висловлених М. Скрипником думок слід зазначити, що для українців процес їх вживання в індустріальне суспільство почався значно пізніше ніж для інших націй Європи.

Із опануванням робітниками мови індустрії разом із зникненням колишніх діалектів характерне для феодального суспільства земляцтво і містечковий патріотизм заміняла професійна свідомість. Слід згадати, що у феодальній Європі як феодали, так і се-

ляни передусім пов'язували себе зі своїми селами (подібний процес ми спостерігаємо в Україні у період «отаманщини» 1919 р., коли отамани на місцях вийшли із під контроль центральної влади Директорії [4, с. 193—194], і в середовищі селянського руху часів громадянської війни, коли селянські отамани діяли здебільшого у межах свого і кількох навколишніх сіл за незначними винятками [5, с. 320—321]). Робітник вже усвідомлював себе належним до відповідної професійної групи (касти) і відчував себе патріотом відповідної групи, не маючи нерухомої власності у місті і будучи відчужений від власності на засоби виробництва [2, с. 36]. Тому К. Маркс, визнаючи, що в феодальному суспільстві було багато прошарків, у капіталістичному виокремив лише два основні за принципом відношення до власності на засоби виробництва — буржуазію і пролетаріат [2, с. 24, 26].

Але на сьогодні соціальні науки здійснили значний прогрес, причому на основі узагальнення практичного досвіду економічного і соціального розвитку людського суспільства протягом ХХ ст. набула поширення думка, що робітник не був і не може бути цілковито відчуженим від права власності на засоби виробництва, оскільки основним засобом виробництва є вміння і навички людини [6, с. 31—32]. Позаяк усі засоби виробництва є продуктом інженерної думки і праці робітників, якими вони створювалися, то основним засобом виробництва є вміння людини втілювати свою думку в життя через перетворення сировини в машини і продукцію, через організацію виробничого процесу й управління масами, а також через перетворення соціального капіталу у фінансовий тощо. Власник капіталу здобував його, вміючи враховувати потреби суспільства, шукати способи задовольняти його запити і спрямовувати потоки капіталу в найбільш затребувані суспільством галузі. Тому робітник також не був повністю відокремлений від власності, як не може розглядатися тотожним рабові. Робітники швидко відчули свою частку відповідальності за результати виробничого процесу в індустріальній сфері і своє соціальне значення, що стало витоками зростання їхньої класової єдності, яка часто превалювала над професійною, корпоративною свідомістю. Тому К. Маркс добре відчув перспективу класового підходу до аналізу процесу соціального розвитку суспільства.

Марксизмом було закладено основи соціальної історії, яка ставила за мету вивчати соціальні процеси в їх часовій динаміці не з позиції політики представників влади і окремого політичного прошарку, а з позиції взаємодії всіх суспільних прошарків (класової боротьби). Слід відзначити, що від середини ХХ ст. набула

актуальності соціальна історія у зв'язку із потребою, зокрема, для Франції, проаналізувати наслідки II Світової війни для цієї країни та її народу [7, с. 7]. Тому розкриття соціальної динаміки в історії є значною заслугою марксизму, але ним було запропоновано однібічний підхід, який базувався лише на аналізі минулого із погляду нагальної політичної потреби пояснити минуле у контексті запланованого розробниками концепції майбутнього (побудови комуністичного суспільства).

Головними опонентами марксистського класового підходу виступили такі націоналісти, як Ф. Ліст. Вони відкинули ідею класової боротьби як рушія суспільного розвитку і висували національну єдність як запоруку економічного та соціального розвитку. Зокрема, ними держава розглядалася як інституція, яка здатна забезпечити умови для соціального прогресу в суспільстві, єдиному за національною ознакою [8, с. 25; 9, с. 27]. На націоналізм від середини XIX ст. був значний запит у капіталістичній еліті, за сприяння якої створювалися національні держави. Націоналізм мав допомогти подолати роздробленість і придушити сепаратизм феодалів ідеєю концентрації соціального капіталу на національній основі. У цьому контексті незайве буде згадати твір Ю. Бачинського «Україна іредента», в якому автор приходить до висновку, що становлення капіталістичних відносин є головною умовою виживання нації у часи рубежу XIX—XX ст. і, відповідно, капіталізм є передумовою становлення національної держави [10, с. 19].

Початок становлення капіталістичної національної державності мав покласти торговельний і фінансовий капітал, який опинявся під покровительством монархів, що формували національні держави (Німеччина, Італія) і той капітал мав створити умови для усунення перешкод концентрації соціального капіталу в рамках національної держави. Саме тому націоналісти створили зручні умови соціалістам для критики з їхнього боку своїх підходів. Прихильники соціалізму вказували, що буржуазна держава є інструментом диктатури класу буржуазії і створює умови для експлуатації пролетаріату, притому розглядаючи селянство як дрібнобуржуазний клас, який, по-суті, є опорою буржуазної держави у своїй чисельності і пасивності. Але досвід показував, що буржуазна держава також дбала і про соціальні гарантії для своїх підданих, зокрема, прикладом може бути запровадження в Німеччині 1888 р. з ініціативи канцлера О. фон Бісмарка системи державного пенсійного забезпечення за віком. Про це сам Бісмарк висловився, що держава повинна не лише накладати на своїх підданих зобов'язання, а й нести їм благо. Соціальна політика О.

фон Бісмарка заклала основу пруського державного соціалізму [11, с. 231].

Отже, становлення буржуазних національних держав мало результатом ліквідацію містечкового патріотизму і закладення умов для соціально-економічного розвитку в країнах Європи. Піддані королів та імператорів із підданих поступово перетворювалися у громадян, які через усвідомлення своєї економічної відповідальності за результати праці набували усвідомлення своєї соціальної відповідальності і своєї соціальної ваги. Тому, незважаючи на економічне і соціальне зростання в країнах Європи, для соціалізму залишалися численні підстави критикувати буржуазний устрій індустріальних країн, ставлячи питання про високу соціальну відповідальність пролетаріату і занадто малу його участь у вирішенні вагомих процесів управління національними державами. Насамперед наголошувалося на проблемі репрезентації пролетаріату представниками буржуазного середовища у парламентах, а також про мале значення парламентів у прийнятті вагомих рішень, які здебільшого приймалися монархами та олігархічними угрупованнями. Тому соціалісти із стимулювання пролетаріату на боротьбу за соціальний захист переорієнтувалися на його спрямування до боротьби за політичні права. Отже, національна єдність і класові суперечності знову зіткнулися в індустріальному суспільстві вже у період його високої точки піднесення на рубежі ХІХ—ХХ ст. Тільки слід відзначити, що нації єднали не спільність традицій і національного міфу, а здебільшого мова і відповідальність перед сеньйорією, тобто перед монархами як носіями національної єдності.

Сеньйорами для націй стали їхні монархи й уряди, які вибудовували свої відносини із народом на засадах патронату. Принцип патронату над народом був характерний для феодального суспільства, коли феодал мав зобов'язання забезпечувати соціальну стабільність і сталий порядок у середовищі підвладних йому селян, а також над містами. Принципи патронату влади над народом найбільш характерно помітні у Російській імперії і для нас її приклад є найбільш вдалим [12, с. 31], оскільки саме вони на тривалий час гальмували розвиток громадянської свідомості українців та, відповідно, їх національного самоусвідомлення. Ми маємо звернути увагу на ключовий інститут права, як-от права людини. Оскільки більшість населення Російської імперії становили християни православного обряду, то соціальні права та обов'язки впливали із факту належності особи до Церкви, правові положення якої не потребували ніякого затвердження з боку держави і були обов'яз-

ковими до виконання для кожного християнина, включаючи й імператора. Держава ж мала законодавчо лише визначати становище Церкви щодо решти суспільства та його інституцій [13, с. 220—221]. Відповідно, права людини впливали із канонічних книг Православної Церкви і їх звідти визначали правники і богослови. Утіленням тієї практики є Церква, до чого вів обер-прокурор Священного Синоду Російської імперії К. Победоносцев, юрист за фахом, критикуючи демократію [14, с. 392]. На рубежі 20 ст. постало питання доцільності перебування Церкви у ролі частини державного апарату, оскільки вона за своєю природою є самостійним соціальним організмом, і у зв'язку із цим виникло питання про форму співіснування держави і Церкви. Саме це питання і відкрило полеміку навколо проблеми співіснування людини і Церкви та людини і держави.

Імператорська влада покликана забезпечити умови захисту прав людини, даних Богом, отже, здійснювати патронат над народом від імені Бога, оскільки таке повноваження імператора випливає із його перебування на престолі «Божим Провидінням» [12, с. 31]. Тому з позиції права, панівного в Російській імперії, будь-який виступ проти державного ладу вважався виступом проти цивілізації за пропагування якого слід було карати та ізолювати кожного, хто посягав на імператорську владу. Даний принцип надійшов у російське право із давньоруських часів, коли Руссю було запозичено правовий кодекс, «Еклогу», із Візантії. Цей правовий кодекс був надзвичайно прогресивним документом для свого часу, проголошуючи людину вільною і всіх людей рівними перед Богом, але водночас встановлював непорушність імператорської влади [15, с. 41, 68].

Аналогічно і в Західній Європі зберігалися принципи патронату влади над народом, її відповідальності за благо народу перед Богом і, відповідно, прийняття нею відповідальних перед Богом рішень заради народу. Тому зростання популярності атеїзму та нігілізму в індустріальному суспільстві XIX ст. постійно підмивало принципи побудови системи влади, зокрема і в Росії. Так, ми зустрічаємо у творі Ф. Достоевського «Брати Карамазови» у контексті пояснення процесу пізнання людиною світу через нервові імпульси тезу про «нову людину» в контексті розвитку науки і ... «Бога шкода» [16, с. 28]. Тобто письменник висловлює суспільну тенденцію, яка йде до того, що Бога людям слід жаліти. Показовою в даному контексті є праця обер-прокурора Священного Синоду К. Победоносцева «Нове Християнство без Христа», в якій він виступає із критикою неохристиянства, яке прагне від-

кинути роль Христа як глави Церкви й заперечує істинність Євангелія. Дане явище К. Побєдоносцев пояснює прагненням апологетів даної теорії, відкидаючи роль і значення для суспільства Церкви, звеличитися за рахунок інших людей і стати надлюдиною [17, с. 469]. Отже, система патронату влади над народом була неможливою без участі Церкви і її панівного становища в суспільстві. Усвідомлення потреби у панівній ролі Церкви в соціальній структуризації суспільства була обумовлена політикою державної влади в Росії, спрямована на передачу 1864 р. питання народної освіти до відання Церкви. У свою чергу розвиток науки і техніки на Заході не міг бути зупинений і поступово руйнував підвалини релігійності суспільства та, відповідно, підмивав принципи патронату влади над народом. Тому виникають численні атеїстичні погляди, як-от Ф. Ніцше «Так казав Заратустра» [18, с. 21—22], в Росії ж формується ідея Боголюдини і переживання людської історії Богом — виразником цієї ідеї був Н. Бердяєв. Філософія Боголюдини пропонувала нову парадигму історії людства, подаючи її як паралель історії Божої, що дублює динаміку історії Бога, і це виявляється в «драмі Христа» [19, с. 346, 348, 350, 352]. Тим самим людина підносилась до рівня Божого, і за цією філософською концепцією, без людської історії неможливим було пізнання історії Божої. До певної міри думку Бердяєва продовжує обер-прокурор Священного Синоду К. Побєдоносцев, уособлюючи Боголюдину в образі Христа [17, с. 467].

На тлі загальноєвропейських соціальних і національних процесів українське суспільство перебувало у патріархальному стані, будучи ізольованим від соціальних процесів у Європі та Росії у зв'язку з аграрним характером економіки України. Аграрний характер економіки Наддніпрянської України, якою найбільше було репрезентовано українство, зумовила ключова позиція в номенклатурі експорту Росії зернових, які переважно вирощувалися в українських губерніях. Робітники ж, на відміну від селянства, були більше космополітизованими та глобалізованими, оскільки промисловість постійно отримувала технічні й технологічні новинки які робітники мали опановувати, будучи учасниками регулярного культурного взаємопроникнення.

Тривалий час українське селянство перебувало в соціально ізольованих селах. Тому українці також були географічно й соціально ізольованими від загальноєвропейських процесів, що було наслідком економічних передумов. Лише індустріальний розвиток другої половини ХІХ ст. стимулював населення українських сіл до переселення у малі міста, які були базами переробки аграр-

ної продукції. Отже, тривалий час не складалося соціально-економічних передумов для формування в українців мови індустріального суспільства і для влаштування на індустріальні підприємства із передовими для свого часу технологіями українці мали освоювати здебільшого російську мову. Крім того, російська влада свідомо підтримувала культурну ізоляцію українців, не даючи можливості для розвитку національної освіти, яку прагнули розбудовувати окремі земства і поміщики у 1860—70-ті рр. [20, с. 264, 271—272]. У здійсненні тієї політики держави головним інструментом влади була Церква. Географічна роз'єднаність українців і їх соціальна замкненість мали наслідком збереження містечкового патріотизму, який було практично подолано в національних державах Європи. Відповідно, серед замкненого українського селянства зберігала свою ключову соціальну роль Церква, яка протистояла становленню серед українців громадянського самоусвідомлення, зберігалась у свідомості українців їх покірність перед Богом і патроном, виразником Божої волі. Наступним чинником, який стояв на заваді становленню українців як нації, була економічна відсталість українського села, низька продуктивність праці, що мало наслідком неготовність більшості українців прийняти нові як технічні, так і соціальні ідеї, які вже давно стали надбанням широких суспільних мас у Європі [20, с. 278—279].

Патронат мав наслідком відсутність в українців почуття відповідальності за власне майбутнє, відсутність ініціативи і, крім того, українські селяни здебільшого покладалися на свого патрона, інтерпретуючи себе із більш глобальними категоріями, як християни, піддані імператора, ніж із такими чіткими, як нація чи клас. Отже, українці відставали у загальноєвропейському процесі самоствердження націй, а тому серед них боротьба за громадянські права не набуває масового характеру і містечкові питання як-от земельне превалюють над більш абстрактними, як громадянські чи класові права. Тому українці на рубежі XIX—XX ст. опинилися поза загальноєвропейським процесом соціального і національного самоусвідомлення.

Окреме місце в соціальних процесах Наддніпрянської України належало українцям містечок, які проживали поряд із іншими національностями, здебільшого євреями і поляками та відчували свою національну відмінність від них, що закладаło підвалини їх національної єдності. Українську дрібну буржуазію містечок В. Винниченко назвав «хуторянкою», яка в роки революції злякалася пролетаріату і радянської влади [4, с. 138]. Крім того, українці містечок не відчували потреби в опануванні російської мови, ма-

ючи можливість опановувати виробничі процеси не надто складних механізмів. Здебільшого українці містечок працювали у сфері обслуговування і виконували некваліфіковану роботу. Незначний прошарок української інтелігенції змушений був заради донесення своїх ідей всіляко демонструвати українському селянству та міщанам свою подібність до них. Тому творчість української інтелігенції у XIX ст. наскрізь просякнута народними, здебільшого архаїчними мотивами, щоб бути зрозумілою для більшості українства. На домінування сільських мотивів в українській літературі другої половини XIX — початку XX ст. вказує І. Франко [21, с. 91]. Водночас у дослідженні історії української літератури, здійсненому О. Барвінським, вказується на боротьбу архаїчних мотивів у літературі з модерними [12, с. 406]. Заборонні засоби царського періоду, спрямовані проти україномовної творчості, консервували архаїчність україномовних творів [21, с. 91—92, 104—106]. І це було у той час, коли європейські нації сприймали ідеї Надлюдини, а в Російській імперії поширювались ідеї Боголюдини тощо. Свої прогресивні ідеї українська інтелігенція змушена була спрямовувати до інтелігенції європейської аби переконувати її в окремоті й самотності українського народу і підводити її до усвідомлення права українського народу на національне самовизначення [23]. Тому протягом другої половини XIX — початку XX ст. закладався значний розрив між творчістю української інтелігенції, спрямованою на українське суспільство (масовою творчістю) і творчим доробком високого змісту, спрямованим на інтелігенцію інших народів для представлення їй українства.

Українська національна інтелігенція, намагаючись обґрунтувати самотність і право українського народу на державність, виводила свою ідеологію лише із національно-державницьких принципів, які постали із наукового наробку, необхідного для обґрунтування права українського народу на самовизначення і культурну самореалізацію. Український народ, який здебільшого складало селянство, був не готовий сприйняти складну державницьку ідеологію. Тому вона виявилася відірваною від народу, що стало однією з ключових причин поразки української революції, оскільки її здійснювала інтелігенція, яку не зрозумів і не сприйняв народ, про що доволі точно зазначили у своїх мемуарах діячі української революції, зокрема П. Христюк [24, с. 133]. Про боротьбу двох українських літератур веде мову і теоретик інтегрального націоналізму Д. Донцов, приписуючи українцям традиційну, статичну, закам'янілу літературу стагнації із притаманною

ій «мертвлячою гармонією», тоді як їм для державницької само-реалізації потрібна динамічна героїчна література, в якій панує протистояння, боротьба [26, с. 50].

У 1929 р. М. Скрипник вже говорить, що українська мова стає мовою не лише художньої літератури й етнографії, а здебільшого мовою техніки [3, с. 233]. Протистояння між архаїчними і модерними мотивами в українській культурі добре простежується в образах Прохора і Никанора у повісті І. Микитенка «Брати», водночас, образ одного із трьох братів, Семена, символізує численний декласований соціальний елемент в українському суспільстві, який відірвався від свого селянського коріння і не пристав до міської культури [26, с. 40—41]. Це було чітким продовженням теорії про дві культури в Україні модерну російську і архаїчну українську, ідеологами якої на початку 1920-х рр. були Голова РНК УСРР Х. Раковський і Перший Секретар ЦК КП(б)У Е. Квірінг.

Перша світова війна дала можливість європейським націям і народам відчутти свою соціальну відповідальність, зокрема і кожному із їх представників, перед власною нацією та державою [27, с. 68—69]. Тільки для західноєвропейських націй ця відповідальність була чимось належним, а для українців несподіванкою. Тому для західноєвропейських народів наприкінці війни стояло питання набуття ними громадянських прав як належного за участь у війні, а для українського селянства — отримання соціальних благ, переважно, землі. Відповідно, соціалістичні партії, отримавши завдяки війні собі народну трибуну і засоби поширення власної ідеології, набули серед українського селянства значної популярності. Армія у більшості країн, що воювали, стає унікальним джерелом для поширення ідей, які солдати потім поширювали серед своїх цивільних родичів і знайомих. Власне, за відсутності засобів масової інформації, які б мали можливість поширювати її швидко і на все суспільство, армія стає найбільш сприятливим середовищем концентрації та розповсюдження різноманітних ідей і поглядів, оскільки у військовому середовищі найбільш вдало запрацювала система неформальних комунікацій. До функціонування тієї системи влада Російської імперії та й більшості країн не була готовою, а тому нею активно почали користуватися різноманітні політичні організації. Тому війна зробила різні ідеології надбанням суспільства, перевівши їх із закритих клубів на широке громадське обговорення. У загальноєвропейському процесі ідеологізації суспільства українці не були винятком. Але здійснювати національну пропаганду серед українців для української інтелігенції не було можливості, оскільки вони не мали ка-

налів для поширення в армії своєї агентури і, крім того, українці в армії були розпорошеними по військових підрозділах і лише в окремих із них вони становили значну чисельність. Тому українці з активізацією політичних впливів на військове середовище стали об'єктом насамперед соціалістичної пропаганди, оскільки вона ґрунтувалася на інтернаціональній базі і її легко було доносити всім солдатам у конкретних підрозділах, не зважаючи на національності. Крім того, відрив української інтелігенції від народних мас закривав для неї шляхи спілкування із представниками українського простонароддя. Соціалісти мали доволі розгалужену мережу поширення власної ідеології серед різних соціальних прошарків, а тому й створили мережу поширення її в армії [28, с. 28—29]. Тому й українські політичні діячі мусили ставити у своїй ідеології на першу позицію соціалістичні ідеї, а далі вже національні. Ситуація на етапі донесення ідеологій у військове середовище закладає передумови розчинення українського соціального середовища в загальноросійському середовищі прихильників соціалістичного шляху розвитку Росії.

Разом із поширенням і популяризацією соціалістичних ідей війна повністю здійснює злам лібералізму. Відбувається на рівні суспільної свідомості девальвація тези відомого ліберального економіста і філософа Ф. Бастіа, що коли кордони не перетинають товари, то їх перетинають солдати. У роки війни солдати перетинали кордони більш оперативно й ефективно ніж товари, і цей процес рухав націоналізм. З іншого боку, активнішими комунікаторами між представниками різних національностей виявилися партійні агітатори, що особливо яскраво проявилось в російській армії, оскільки вона була наповнена представниками різних національностей, більшість із них були перемішаними в загальному «котлі». Тому найбільш удало спільні для представників різних національностей у мундирах проблеми і зрозумілі шляхи їх розв'язання знаходили представники соціалістичних партій. У той самий час націоналісти були обмеженими в можливостях стати комунікаторами між представниками різних національностей, оскільки їхня ідеологія за своєю природою була спрямованою на підтримку національного егоїзму. Тому соціалістичні ідеї опанували середовищем української інтелігенції та солдатів. Гасла соціалістичних партій, які передбачали вирішення земельного питання в нагороду за участь у війні, які вкидалися у суспільні маси як українськими, так і російськими соціалістами і культивувалися після лютневої революції в Росії у 1917 р. на державному рівні, запропонували найпростіше вирішення ключових соціаль-

них проблем у суспільстві Російської імперії. Про панування «утробних, матеріальних інтересів» над духовними в армії писав А. Денікін у своїх мемуарах [28, с. 6], зокрема, відзначав і прагнення солдатів до участі у вирішенні земельного питання [28, с. 29]. Тому жодні консервативні чи ліберальні ідеї не мали шансів перемогти соціалістичні, і звідти постає ідея про створення уряду лише із соціалістичних партій, яке зародилося в середовищі робітничих профспілок наприкінці 1917 р. [29, с. 12—13]. Відповідно, із тріумфом соціалістичних ідей пов'язувалось і національне самовизначення українців.

Соціалістична пропаганда в середовищі селянських мас підтримувала значення поняття власності, шанування межі поля та інших категорій, на яких тримався суспільний устрій українського села. Відповідні устої гарантували для кожного члена суспільства недоторканність його майнового і соціального становища, а також становили економічну основу його прав, даних Богом. Війна девальгувала цінність і значення соціального становища дворянства та інших вищих класів російського суспільства завдяки «соціальному ліфту», що відкрився у результаті масових наборів до армії, коли різночинці отримали можливість зробити в окопах кар'єру на рівних засадах із дворянами. Відповідно, «кухарчині діти», які робили собі кар'єру на війні, відчували себе вже не підданими імператора, а особами, які служили Росії та її ідеалам, а Росія була гарантом їхнього становища. Про те, що офіцерство не пов'язувало своє благополуччя і благополуччя Батьківщини з особистістю імператора і формою правління, вказує А. Денікін [28, с. 10]. Тому для тих «кухарчиних дітей» найбільшою цінністю ставала саме Російська держава, а не імператорська влада, яка свого часу надала дворянству їхнє становище [30, с. 48]. Тож війна почала ламати систему патронату від самої її основи, від шарку, який складав її підвалини, девальвуючи дворянство і висуваючи людей нової формації, які, фактично, сприймали ідею Боголюдини і самі себе почували тими Боголюдьми, які не потребували собі імператорського патронату. Але серед українства, частина представників якого опинилися в числі «кухарчиних дітей», яку винесла на вершину соціальної піраміди війна, дане правило асоціювалося із відповідальністю за державу, якій вони служили. Відповідно, українство із середовища «кухарчиних дітей» не сприймало ідей, які мали в своїй основі руйнування Росії і тому плани українських національних урядів, спрямовані на військове будівництво, зазнавали фіаско, навіть П. Скоропадському не вдавалося повести за собою офіцерство, успішніше щодо

його мобілізації діяли вербувальні пункти Добровольчої армії. Тому українське військо в роки громадянської війни отримало незрівнянно менший відсоток досвідчених офіцерів, ніж Добровольча та Червона армії.

Натомість, українство, яке опинилося в середній ланці військової організації, на рівні молодшого офіцерства, здобуло собі первинні навички соціальної організації та управління, а також завдяки армійському середовищу спілкування, значно розширило свій світогляд. Ці представники українства відчували себе вправі заявити претензії на відповідне соціальне становище. Ми маємо численні приклади, як у революційні роки із числа молодшого офіцерства мобілізувалися кадри для місцевої самоорганізації [31, с. 13—14]. Із середовища середньої ланки військової організації виникають лідери місцевих селянських громад [32, с. 21], які подекуди створювали в селах республіки. Для даної ланки військової організації ідеї анархістського спрямування були цікавими і сприйнятними, зважаючи на обмеженість для них можливостей самореалізації в масштабах держави, які мали «кухарчині діти» офіцерського прошарку, але водночас, ця середня ланка отримала доволі значний авторитет серед селянства у себе вдома. Тому державницькі погляди у неї не сформувалися, а містечковий патріотизм у їхній свідомості завдяки самоствердженню на своїй малій батьківщині набував значного розвитку. Відповідно, середньою ланкою військової організації російської армії у роки революції було «кадрово» забезпечено численний селянський повстанський рух на українських землях. Вихідцями із цієї середньої ланки був ряд видатних отаманів, як Н. Григор'єв та ін.

Соціальні наслідки I світової війни, зважаючи на слабкість передумов для формування в українському суспільстві громадянських інтересів, розшарували його за економічними інтересами. Тому в українському суспільстві як у жодному іншому у відповідний період постали чіткі класи: селянство, робітники, інтелігенція, буржуазія, крупні землевласники, дрібні власники. Безумовно, цей поділ є умовним, але саме його слід брати за основу, оскільки основні ідеологічні концепції, які висували провідні політичні сили в ході революції, прагнули враховувати інтереси крупних класових утворень, а теоретики вишукували спільні для значних класів інтереси і намагалися їх утілити в ідеологічній парадигмі. Також слід здійснювати класовий поділ не в глобальній історичній парадигмі, а у конкретний історичний період, зважаючи на соціально-економічну ситуацію в суспільстві, оскільки в українському суспільстві на початку XX ст. виділилися головні проб-

леми, які розшаровували суспільство. Серед них найголовнішою була земельна, яка зумовлювала появу протиборства таких класів, як селянство і великі землевласники, адже предметом спору був глобальний перерозподіл ключового засобу виробництва — земельних ресурсів. Наступною проблемою був справедливий розподіл результатів виробництва, і головними у протиборстві класами виступили власники капіталу та робітники. В основі тієї проблеми також було питання власності, але, на відміну від земельної воно полягало у вирішенні питання користування продуктами, які давала ця власність, зважаючи, що отримання доходу від неї залежало від особистих якостей тих, хто її експлуатували. Дрібні власники прагнули отримати собі сприятливі умови для розвитку власного підприємництва, соціальної і політичної стабільності, яку не могла принести революція.

У значно складнішій соціальній ситуації порівняно з іншими класами опинилась інтелігенція, яка не була пов'язаною з матеріальними засобами виробництва. Її основним засобом виробництва були лише власні інтелектуальні здібності, а тому її роль у революції полягала у виробленні соціальних концепцій, обґрунтуванні тих чи інших позицій. Усі класи, які були прив'язані до матеріальних засобів виробництва в період революції, по-суті, виступали із вузько класових інтересів. Так, робітники, хоча їх більшовики і прагнули представити як основний локомотив революції, таким не були і стали заручниками ситуації, коли їх доля залежала від діяльності Всеросійської надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією і саботажем (далі ВНК) й продзагонів [33]. Насправді, робітники прагнули вирішення питання розподілу результатів виробництва, який би забезпечив їм належне соціальне становище. Про це свідчить протиборство між більшовиками і профспілками наприкінці 1917 — на початку 1918 рр. [29, с. 15—16, 26].

Селянство, будучи зацікавленим у вирішенні земельного питання, після революційного розподілу земель крупних землевласників перетворюється на інертний клас, який був зайнятий лише захистом своїх інтересів, причому в районі компактного проживання кожної общини (поняття вжито умовно) [32, с. 21—22]. Винятками були тільки селянські ватажки, яким вдавалося створювати власні численні армії і вести масштабні війни, але їх виникнення в роки громадянської війни було характерним лише у період значних військових кампаній між основними силами протиборства у громадянській війні і на територіях основних баталій. Зокрема, на півдні України, де у 1919 р. протиборство розгор-

нулося між більшовиками і добровольцями, при тому, останні виступали за повернення реквізованої земельної власності її власникам. Тому логічним був виступ селянства на боці більшовиків, аби зберегти за собою реквізовану земельну власність. У тій ситуації більшовики класові інтереси селянства просто використали, розуміючи, що селянство після відвернення небезпеки повернення економічної і соціальної влади крупних землевласників повернеться до свого, як уявляли більшовики, дрібнобуржуазного, способу життя. Тому більшовиками було подано діяльність Н. Махна як спрямовану на захист інтересів куркульства, найбільш небезпечного суспільного прошарку для більшовицької держави, оскільки для радянської влади головною проблемою було утримання під власним контролем крупних міст, які їм забезпечували людські ресурси для армії та матеріальні для її забезпечення зброєю та спорядженням [34]. Відповідно, у роки громадянської війни головна класова боротьба розгортається між більшовицькою владою та селянством, до тієї боротьби більшовики примусово залучили робітничий клас. У тому контексті слід відзначити і національну складову цієї боротьби, яка виявлялась у спорадичній підтримці селянськими отаманами Української Народної Республіки, як у випадку із Зеленим у Трипіллі. Виникнення крупного селянського формування на чолі із Зеленим було пов'язаним із тим, що Київщина стала центром боротьби між більшовиками, добровольцями та Армією УНР. Національна і соціальна складові боротьби українського селянства тут перетнулися в ідеї створення української соціальної держави. Але слід відзначити, що селянські отамани підтримували ту чи іншу державницьку концепцію лише епізодично, використовуючи політичний момент.

Програшною виявилася соціальна ситуація на українських землях для представників Добровольчого руху. Від самого початку їх боротьби добровольці не мали чіткої та зрозумілої концепції майбутнього устрою держави, за яку вони воювали, а тому для них було складно представити мету своєї діяльності суспільству. Фактично, у них була концепція, яка залишалася зрозумілою і вигідною лише їм самим [30, с. 49—50]. Тому денікінцям зі сторони пропонувалися концепції устрою майбутньої Росії. Зокрема, майбутнім главою уряду Чехословаччини К. Крамаржем було запропоновано концепцію Конституції, яка ніби-то мала забезпечити вирішення національного і соціального питання, але не могла задовольнити нове громадянське за свідомістю суспільство, народжене революцією, вона була предметом дискусії серед лідерів Добровольчого руху, і її так і не було

прийнято [35, с. 263]. Найголовнішою проблемою Добровольчого руху та його симпатиків залишалася його правова заформалізованість, яка призводила до соціальної ригідності. Так, А. Денікін не брав до уваги національну складову, відмовляючись визнавати право народів Росії на самовизначення і категорично обстоював реституцію колишньої власності. Політична концепція, яка була на озброєнні добровольців, продемонструвала статичність права і динамізм економічної та соціальної сфер людського буття, за яким не встигали денікінці. Тому їм не вдалося створити економічну та соціальну базу для війни проти більшовиків і застосувати повною мірою військові здібності офіцерства, яке складало Добровольчу армію.

Говорячи про громадянську боротьбу в українському суспільстві, нам крім основних класів слід відзначити декласовані квазіпрошарки, якими, по-суті, втілювалися в життя соціальні концепції, розроблені інтелігенцією. Ці декласовані квазіпрошарки виникли в результаті масових мобілізацій в армію у роки Першої світової війни. Мобілізовані із простонароддя люди, селянство, дрібні службовці масово відривалися від свого соціального середовища та місця життя. Тобто вони втрачали свою класову свідомість і містечковий патріотизм. Здебільшого представники цього декласованого квазіпрошарку були вихідцями із унтер-офіцерської ланки військових. Очевидно, саме образ такого декласованого елемента втілено у Семена, майже непомітного героя повісті І. Микитенка «Брати». Саме ними створювалися політичні організації на місцях, які брали на себе ініціативу впорядкування соціального життя. Представники цих квазіпрошарків були соціально і географічно мобільними, зважаючи на мобільність військових підрозділів і перебування солдат на грані життя і смерті. Лише більшовики зуміли попрацювати над упорядкуванням цього квазіпрошарку, частину представників якого було залучено до радянської діяльності, а частина опинилася під контролем ВНК, структури, яка від моменту свого створення була підпорядкованою безпосередньо ВЦВК Радянської Росії, а всередині структури підпорядкування здійснювалося лише за відомчою лінією. Тобто, ВНК на 1917—1918 рр., коли для Радянської Росії гостро постала потреба створення армії для боротьби за виживання радянської влади, поряд із більшовицькою партією стала єдиною централізованою на загальноросійському рівні структурою. Тому вона була найбільш ефективним інструментом контролю над загальною анархією в системі Рад. Процес розбудови Червоної Армії, який було розпочато 1918 р., створив пра-

вові та адміністративні умови для розбудови адміністративної виконавчої вертикалі радянської держави [36].

Під тиском декласованого квазіпрошарку відбувається втрата соціальної легітимності старих, сенйоральних соціально-політичних інституцій, органів влади і самоврядування колишньої Російської імперії. Останні виявили свою соціальну ретивність у революційних умовах і неготовність до реформування на громадянських засадах нових соціально-економічних потреб, обстоюючи статичні правові засади старого російського суспільного устрою. Але революція соціальної свідомості, що відбулася в Росії з її індустріалізацією та поширенням ідеї людини, яка рівна Богові, означала занепад старої концепції божественного походження права людини у свідомості самих активних суспільних прошарків. На старій правовій базі не могла постати нова, на громадянських засадах, у якій людина свої права та принципи їх захисту отримувала з іншого джерела, відмовляючись від сенйорального патронату. Слід зазначити, що декласовані елементи, поєднані у суспільний квазіпрошарок, народжений війною і мобілізаціями, перебуваючи у військових умовах постійно на грані життя і смерті, втратили цінність життя і відчували себе над проблемою життя і смерті на відміну від цивільних людей. Тому християнські цінності для представників цього квазіпрошарку девальвуються і їх заступає відчуття управління людиною власним життям, що відбувається на фоні технічного прогресу, який зводить нанівець особисті фізичні якості людини. Також частково зводилися нанівець інтелектуальні характеристики, особливо гуманітарного змісту, які мали забезпечувати надійним соціальним підґрунтям результати технічного прогресу. Соціальні умови, необхідні для організації індустріального суспільства, становили в ньому суть виробничої дисципліни на підприємствах і тому саме принципи виробничої дисципліни мали бути в основі соціальної організації суспільства за поглядами нового соціально найбільш мобільного квазіпрошарку. Тому цим прошарком нанівець зводилася національна проблематика як архаїчна, старі правові принципи як віджилі і національний принцип організації суспільства заступає класовий, оскільки лише таким чином можна було забезпечити панування в організації соціального життя принципів трудової дисципліни. Відповідна соціальна організація, яку було втілено в життя соціально мобільним квазіпрошарком, відтіснила на задній план українську інтелігенцію з її національною проблемати-

кою та мобілізувала пролетаріат. Селянство і дрібні власники, які підтримували українську національну революцію, були відстороненими від активних соціальних процесів революції своєю класовою і географічною замкненістю в межах їхніх общин.

Українська національна інтелігенція, яка закладала основи української державності в роки революції, виявилася нездатною здобути підтримку великих міст, оскільки її культурні та ідеологічні здобутки були суцільним прагненням знайти підтримку українського селянства і дрібного власника. Відповідно, культурні й ідейні здобутки української інтелігенції виявилися далекими для україномовної частини українського суспільства в результаті його тотальної неграмотності й анархізації, якою відкидалися всілякі інституції, запропоновані «згори». З іншого боку, культурний доробок української інтелігенції був неприйнятний для російськомовної, єврейської та польської культур великих міст України [37, с. 22, 23—25].

Для великих міст українська культура залишалася архаїчною. Тому вона опинилася на межі селянських архаїчних поглядів і міської, більш глобалізованої та високої культури. Створити масову культуру, прийнятну для всіх суспільних прошарків українська інтелігенція була не готовою. Тому українська державність 1917—1920 рр. була суцільним конфліктом між українською народною культурою і глобалізованою культурою великого міста. Також українське село не було готовим прийняти досягнення науково-технічного прогресу, який здійснив переворот у свідомості європейців, воно зберігало свою замкненість від навколишніх цивілізаційних досягнень. Ми можемо спостерігати лише епізодичну підтримку селянськими отаманами української державності на всіх її етапах, зокрема й під час Зимових походів Армії УНР, коли найбільш доцільним було об'єднатися проти більшовицької влади [5, с. 320—321]. Причиною неможливості спільних дій, незважаючи на мовну і ментальну спільність, між Армією УНР і селянськими отаманами були принципово різні погляди на інституціоналізацію суспільства. Селянство стояло на позиції повного самоврядування і федералізму України, тоді як уряд УНР був категорично за створення централізованого урядового управління і командування збройними силами. Селянські отамани найперше прагнули боронити власні села і громади, у той час як командування Армії УНР стояло на позиції зосередження основних дій на визначних ним ділянках фронту. Тому навіть у найбільш складний період боротьби українці не

змогли створити єдиного національного фронту, відкинувши класові інтереси.

Міжкласове протистояння в українському суспільстві у період революції ускладнилося міжнаціональним. Українська революція набуває переможного характеру лише в українських містечках завдяки значним можливостям для українців саме на їх рівні себе реалізувати. При цьому, вони реалізувалися поряд із численними представниками інших національностей, здебільшого росіян, поляків і євреїв, а більшість населення містечок України, особливо економічно і соціально успішного становили євреї. Українці на початку XX ст. активно освоюють містечка українських губерній Російської імперії і починають здобувати у них чисельну перевагу та створювати собі значне економічне підґрунтя для національної самореалізації. Тому в роки революції виникають соціальні підвалини для міжнаціонального конфлікту між українцями та євреями, і це відбувається на фоні становлення українських національних інституцій у містечках. Отже, єврейство як головний конкурент українських національних інституцій стає головним ворогом українства на містечковому рівні, що спричиняє єврейські погроми.

Українське суспільство виявилось не готовим до самовизначення у національній державі, оскільки самі представники української національності не мали можливості здійснити національну консолідацію. У той час як європейські народи здійснювали єднання на основі національних інтересів і розбудовували свої держави, прагнучи підпорядкувати класові інтереси інтересам загальносуспільним, українці були більш зацікавлені у вирішенні суто економічних проблем. Саме розбудову системи влади на основі вирішення економічних проблем українцям запропонували і анархісти [38], і більшовики [39, с. 8—9]. Тож українство в масі підтримало ідеологів економічного принципу побудови соціально-політичної системи власного суспільства, прийнявши її від радикально налаштованої частини революційної інтелігенції і декласованих Першою світовою війною елементів. А більшовиками було забезпечено сталість і централізм їх політичного устрою завдяки головній ставці у боротьбі за владу на робітників міст і завдяки централізованій каральній структурі — ВНК. Розбудова Червоної Армії допомогла більшовикам створити інституційні передумови для розбудови адміністративної складової командно-адміністративної системи в колишній Російській імперії, і в Україні зокрема.

Література

1. *Бакунин М. А.* Избранные произведения в 5 томах / М. А. Бакунин. — Петербург—М.: Голос труда, 1919. — Т. 1. — 320 с.
2. *Маркс К.* Манифест коммунистической партии / Маркс К., Энгельс Ф. — М.: Издательство политической литературы, 1974. — 64 с.
3. *Скрипник М.* Статті й промови з національного питання / Скрипник М. / упоряд. І. Кошелівець. — Мюнхен: Сучасність, 1974. — 270 с.
4. *Винниченко В.* Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 р. — грудень 1919 р.]). У 3 чч. / В. Винниченко. Репринтне відтворення видання 1920 року / відп. за вип. Ганник Н. П. — К.: Видавництво політичної літератури України, 1990. — Ч. III. — 542 с.
5. *Горліс-Горський Ю.* Холодний Яр: документальний роман / Ю. Горліс-Горський / ред.-упор. Р. Коваль. — К. — Дрогобич: Відродження, 2009. — 432 с.
6. *Мартиненко В.* Кальдера государственной власти / В. Мартиненко — М.: Академия, 2005. — 736 с.
7. *Блок М.* Аполлология истории или ремесло историка / М. Блок. — Изд. второе, доп. / пер. Е. М. Лысенко. — М.: Наука, 1986. — 256 с.
8. *Лист Ф.* Национальная система политической экономии / Ф. Лист. — М.: Европа, 2005. — 383 с.
9. *Шпорлюк Р.* Комунізм і націоналізм. Карл Маркс проти Фрідріха Ліста / Р. Шпорлюк / пер. з англ. Г. Касьянов. — К.: Основи, 1998. — 480 с.
10. *Бачинський Ю.* Україна irredenta / Ю. Бачинський. — Вид. третє. — Берлін: Вид-во української молоді, 1924. — 238 с.
11. *Беспалова Л. Н.* Социальная политика Отто фон Бисмарка / Беспалова Л. Н. // Известия Алтайского государственного университета. — 2011. — Вып. 4—2(72). — С. 229—233.
12. Манифест 19 февраля 1861 г. // Крестьянская реформа в России 1861 года. Сборник законодательных актов / сост. К. А. Софроненко. — М.: Госюриздат, 1954. — 318 с.
13. *Бердниковъ И. С.* Основные начала церковнаго права православной церкви (Огляд праці, здійснений Соколовим І.) // Византийский временник издаваемый при Императорской Академии наукъ. — С-Пб., 1902. — Т. 9. — С. 220—223.
14. *Победоносцев К.* Государство и Церковь. В 2-х томах / К. Победоносцев. — М.: Институт русской цивилизации, 2011. — Т. 1: Вопросы жизни. — С. 370—409.
15. Эклога. Византийский законодательный свод VIII века / Вступ. ст., пер. и коммент. Е. Э. Липшиц. — М.: Наука, 1965. — 228 с.
16. *Достоевский Ф.* Полное собрание сочинений в тридцати томах / Ф. Достоевский. — Л.: Наука, 1976. — Т. 15: Братья Карамазовы. — 624 с.
17. *Победоносцев К.* Государство и Церковь. В 2-х томах / К. Победоносцев. — М.: Институт русской цивилизации, 2011. — Т. 2: Новое Христианство без Христа. — С. 467—472.

18. Ницше Ф. Собрание сочинений в 5 томах / Ф. Ницше. — СПб.: Азбука, 2011. — Т. III: Так говорил Заратустра — С. 19—302.
19. Бердяев Н. Философия неравенства / Н. Бердяев. — М.: Институт русской цивилизации, 2012. — С. 405—511.
20. Михайло Драгоманов: вибрані праці [у 3-х т., 4 кн] / редкол. В. П. Андрущенко (голова) та ін. — К.: Знання України, 2006. — Т. 1: Антракт з історії українофільства (1863—1872). — С. 239—286.
21. Франко І. Зібрання творів у п'ятидесяти томах. Література і мистецтво / Іван Франко. — К.: Наукова думка, 1982. — Т. 35: Літературно-критичні праці (1903—1905). — С. 91—111.
22. Барвінський О. Історія української літератури. Частина 1, 2 / О. Барвінський. — Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 1921. — Ч. 2: Третя (народна) доба українського письменства. — 430 с.
23. Зайцева З. І. Українська тематика на сторінках французьких та британських видань (кінець XIX — початок XX століття) / Зайцева З. І. // Питання історії нового та новітнього часу: зб. наук. статей. — Чернівці: Рута, 2000. — Вип. 7. — С. 244 — 253.
24. Христюк П. Замітки і матеріяли до історії української революції 1917—1920 рр. У 2-х тт. / П. Христюк. Фототипічний передрук для студій. — Нью-Йорк: Видавництво Чарторийський, 1969. — Т. 2. — 204 с.
25. Донцов Д. Дві літератури нашої доби / Д. Донцов. Репринтне відтворення видання 1958 р. — Львів: Книгозбірня «Просвіти», 1991. — 296 с.
26. Микитенко І. Брати. Повість. Вуркагани. Повість. Диктатура. П'єса. / І. Микитенко. — К.: Дніпро, 1986. — 302 с.
27. Никольсон Г. Как делался мир в 1919 г. / Никольсон Г. / пер. с англ. под ред. И. Ф. Звавича. — М.: Госполитиздат, 1945. — 299 с.
28. Деникин А. Очерки русской смуты: Крушение власти и армии. Февраль-сентябрь 1917 / А. Деникин. — Мн.: Харвест, 2002. — 464 с.
29. Чураков Д. Революция, государство, рабочий протест: формы, динамика и природа массовых выступлений рабочих в Советской России. 1917—1918 годы / Д. Чураков. — М.: РОССПЭН, 2004. — 368 с.
30. «Добровольческая тактика заслонила военное искусство». Мемуары генерала Е. И. Достовалова // Источник. — 1994. — № 3. — С. 41—56.
31. Махно Н. Воспоминания: Т. 1—3 / Н. Махно. — К.: Украина, 1991. — Т. 1: Русская революция на Украине (От марта 1917 г. по апрель 1918 год). — 220 с.
32. Ковальова Н. Політичні аспекти «аграрної» революції в Україні 1917—1922 рр. / Ковальова Н. // Історико-політичні студії. Збірник наукових праць. — 2013. — № 1. — С. 19—26.
33. Обращение СНК ко всем трудящимся о необходимости чрезвычайных мер в борьбе за хлеб. 30 мая 1918 г. // Из истории Всероссийской чрезвычайной комиссии. 1917—1921 гг. Сборник документов / ред. коллегия: Г. А. Белов, А. Н. Куренков и др. — М.: Госполитиздат, 1958. — С. 118—119.

34. Приказы Председателя Реввоенсовета Республики и наркомвоенмора. 6 июня 1919 г. Из приказа № 106. Станция Балаклея, 6 июня 1919 г. // Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918—1921: Документы и материалы / Серия: Крестьянская революция в России. 1902—1922 гг.: Документы и материалы / под. ред. В. Данилова и Т. Шанина. — М.: РОССПЭН, 2006. — С. 166—167.

35. Основы Конституции Российского Государства. Написал доктор К. П. Крамарж // Архив русской революции издаваемый И. В. Гессеномъ. — Берлинъ, 1921. — Т. 1. — С. 263—287.

36. Постановление ВЦИК о превращении Советской республики в военный лагерь. 2 сентября 1918 г. // Реввоенсовет Республики. Протоколы, 1918—1919: Сб. док. / Российский гос. Военный архив, Институт российской истории РАН; сост. Т. Ф. Каряева [и др.]; ред. В. О. Дайнес [и др.]. — М.: Русский мир, 1997. — С. 14.

37. *Чериковер И.* Антисемитизм и погромы на Украине 1917—1918 гг. (к истории украинско-еврейских отношений) / И. Чериковер. — Берлин: Ostjüdisches historisches archive, 1923. — 336 с.

38. Обращение исполкома Военно-революционного совета Гуляй-Польского района о созыве экстренного съезда крестьянских, рабочих и повстанческих делегатов. 31 мая 1919 г. // Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918—1921: Документы и материалы / Серия: Крестьянская революция в России. 1902—1922 гг.: Документы и материалы / под. ред. В. Данилова и Т. Шанина. — М.: РОССПЭН, 2006. — С. 160—161.

39. *Сталин И.* Статьи и речи об Украине. Сборник / И. Сталин. — К.: Партиздат ЦК КП(б)У, 1936. — 249 с.

1.8. Процес утвердження національної ідентичності українців у соціально-політичних реаліях 1920—1930-х рр.

П. В. Сацький

Процес самовизначення української нації у 1920—1930-ті рр. відбувався двома паралельними шляхами: утвердження українського питання як одного із ключових у системі міжнародних відносин і колективне усвідомлення та реалізація українцями своєї національної ідентичності на українських етнічних територіях. Поразка української національної революції 1917—1920 рр. зумовила виникнення українського питання в системі міжнародних відносин. У ході Версальської конференції українське питання